

Placi a Spescha ed il romontsch

Autor(en): **Decurtins, Alexi**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **87 (1974)**

PDF erstellt am: **16.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-231194>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Placi a Spescha ed il romontsch¹

da Alexi Decurtins

I Introducziun

Las scartiras che sefatschantan da Placi a Spescha ein numerusas. Gia dils 1947 (par. nota 8) constatescha Iso Müller denton che sia contribuziun alla historia culturala ed al lungatg romontsch seigi aunc scarplida onz pauc. Ils studis dil medem scienziau e da siu confrar, pader Vigeli Berther, cumpari ils davos onns en las Annalas (par. vol. 77, 130; 85, 5 ss.), porschan novas informaziuns en quei risguard. Bein ed endretg vegn ins denton a saver far quella lavur pér revegnend systematicamein ad ina stentusa mo necessaria uatga dils manuscrets che sesanflan oravontut a Mustér ed a Cuera. La presenta skizza corrispunda pressapauc ad in referat, fatgs per tudestg ils 25 da fevrer 1971 el ravugl dil Seminari roman dall'universitad da Berna e per romontsch ils 20 da fevrer 1973 avon la Societad retoromontscha. Ella ha mudestas miras e vul pli che auter far ressortir la schientscha e cunscienza da pader Placi dil lungatg matern e da sia muntada. Quei para giustificau dil mument ch'ins sesprova da motivar e perschuer il singul Romontsch ch'el stemi e cultiveschi sco'i descha la viarva e cultura artadas.

*

In proverbi di ch'ins deigi ludar ils aults e star ella bassa. El circumscriba dètg bein il respect ch'ils biars muntagnards han giu tschantaners alla liunga dalla pezza. Quei ei nuota da smarvigliar, sch'ins considerescha ils prighels che smanatschan da quellas varts

¹ Questa lavur sebasea oravontut sin duas ovras, numnadamein: *F. Pieth, K. Hager, Placidus a Spescha, sein Leben und seine Schriften, Bümpliz-Bern 1913* (Scursaniu: *Spescha, Schriften*). — *C. Decurtins, Rätoromanische Chrestomathie, vol. 4* (Scurs.: *Crest.*) — Ulteriurs studis e tractats vegnan citai en las notas.

entras boas, lavinas ed inundaziuns a biars da nos vitgs. Oz ei semidau da rudien en quei risguard. Mo co veseva ei ora avon 200 e varga onns? A mintga cass eisi interessant d'anflar gia da gliez temps in um che haveva buca pli la trembletga ed il sturnez els cuolms, in um che haveva denton era sparunau diember auters tabus sil plantiu: Placi a Spescha, burgheis da Trun. L'originalitad e la curascha dil conventual da Mustér sepaleisan quasi en mintgina da sias scartiras:

Nus vein treis inimitgs veseivels en nossa Vishnaunca, che disturban nios ruaus: las lavinas, las auas ed ils paupers. Ussa a qual de quels treis mals deien nus vegnir en agit al emprim? Jou per in vi dir miu meini, e meter mias rashuns speras, e lu sa era scadin dir il siu meini, e meter vitier sias raschuns; ed a la fin lein nus tscharner ora quei, ch'ei il pli necessari, bien, e rashuneivel, e meter glets en ovra. . .

Jeu per in hai reflectau, e suentar mia reflexiun fatga, concludiu, che sche gia quels seien nos gronds inimitgs, e sei necessari, ch'in fetschi uiara enconter els, sche tonaton veien nus en nossa Vishnaunca aunc pli gronds inimitgs, ca boas, lavinas, e Rheins. E tgi en quels pia? Quels en nos *marschaners* de nossa Vishnaunca, pertgei quels en quels, che volen ver maglau, e buca ver luvrau; quels en quels, che uardan tier, co auters en de quitau, e de lavur, e denton staten en lumbriva; quels en quels, che suentar ch'ils auters han giu suau, e mortirau, vegnen, a maglian ora nossas fadigias, e lavurs, e suentar van a cauma, ne volen seser a meisa cu'ls luvvers; quels en quels, che suentar ver dersentau il pastg, seglian si per nossas spigias, e roien deven il graneth de nies paun de mintga di, ch'in ha stoviu fadigiar noutier cun lavurs, e savurs, e quels en è quels, che studegian di e notg, co enplenir lur venters, e desideris sin don e cust ded auters, e, che suentar esser enpleni aschia, lavuran cun lur malempudada buca enconter quels, ch'han els spisgentau.²

Igl Engles Graham Brown numna el «forsa igl εμπrem ver alpinist» ed Arnold Lunn, il pionier dil ski alpin ei dalla medema opiniun.³

Il Bernes Albrecht von Haller ha fatg avon Spescha ensemen cun Johannes Gessner viadis botanics sur la Gemmi e sur il Brünig, ha decantau las Alps, sco ei sedi lur «sittenreinigende und erzieherische Kraft auf den Menschen», lur grondiusadad e bellezza.⁴ In precursur grischun ei senza dubi era il Ladin Nicolin Sererhard. Ins patratgi a sia ascensiun dil Tschingel e dalla Scesaplana en Purtenza.⁵

² Ord il tractat «Disertaziun sur l'envenziun dils Minerals de Ponteglias. D'igl on 1817 e 1818», publicaus da J. Nay en *Annalas* 26, 216 ss, cunzun 217.

³ A. Lunn, Pater Placidus, der erste wahre Bergsteiger, en *Die Weltwoche*, Nr. 1561, 49, 11. Okt. 1963.

⁴ *Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz*, vol. 4, 59.

⁵ N. Sererhard, Einfalte Delineation aller Gemeinden gemeiner dreien Bünden, 1742, publicau da C. v. Moor, Cur 1872, III, 41 ss; ibid. publicau e commentau da O. Vasella, p. 190 ss.

Buca ditg suenter quels emprems pioniers fa Spescha pli u meins persuls, senza suga, enzacontas empremas ascensiuns egl intschess dil Rein anteriur e posteriur, el massiv dil Tödi e dall'Adula. Per numnar mo enzacons da treimelli: Pez Valrein, Pez Derlun u Scharboden, Pez Terri, Pez Tgietschen, Stocgrond en Russein, Pez Urlaun si Punteglias. El fa viadis crusch e traviers el territori dil Gottard, dalla Grimsel e dil Susten. Spescha ei persunalmein ed a scret en contact cun numerus scienziain, per semeglia cun Jacob Samuel Wyttenbach, cun il miedi Johann Gottfried Ebel, cun Karl Kasthofer, Joseph Görres ed auters. Sias experientschas ed aventuras en l'aula muntogna, persuls, cun catschadurs u cun pigrès bergamascs robusts mo temeletgs, che lain el ella buglia en situaziuns delicatas, u cun hosps stinai e fitgai sco méls, descriva el en in tudestg malgengli, mo en maletgs originals e cun in humor murdent che sueran aunc oz da titgira frestga. Vus saveis leger quei sez el cudisch menziunau da Pieth e Hager.

Pli fetg e pli intensivamein che Haller ei Spescha staus in novatur, ina specia da revoluziunari social. Sia devisa «Etsi pereat mundus, tamen fiet justitia» lai sminar ch'el quintava nuot dapli che libertad ed independenza, e plinavon che siu senn per giustia eri fetg sviluppaus. En sias scartiras buglia ei da propostas per novaziuns sils pli differents camps: El vul promover la tgira dil pauperesser, la scola, megliar l'agricultura e selvicultura, baghegiar vias sur la Greina u sur il Lucmagn tochen Biasca, ereger camonas clubistas, stabiliments da recuver per turists e scienziain sil Lucmagn, sfruttar las auas mineralas e las minieras. Schizun il problem dil celibat fatschenta el intensivamein, schegie ch'el fa valer ch'el sez segi cun ses onns buca pli interessaus da num vidlunder. Capeivel ch'el ei vegnius ella cavella cun ses superiors. Spescha haveva buca mo ideas, el vuleva era realisar ellas tonpli spert. Aschia catschava el stitgettas tier suprastonzas, umens dalla politica ed amitgs. Buc adina per siu agen avantatg. Dasperas descriva el la historia e historia culturala dalla Claustra, dil Cumin dalla Cadi, da Tujetsch e.a.v. El ei in dils emprems folclorists cun in certa tempra e pissiun.

II Sia veta

Cu Spescha ei naschius a Trun igl onn 1752 era ual igl εμπrem tom dalla Enciclopedia franzosa da D'Alembert e Diderot cumpariu.

Placi a Spescha tenor in maletg en ieli.

In'ovra ch'ins sa numnar cun certa raschun il spieghel da siu temps. La secunda mesadad dil tschentaner, che ha formau Placi a Spescha, auda las tibas da Rousseau e Voltaire che cloman all'attacca sin las instituziuns tradiziunalas dil stadi e dalla baselgia.

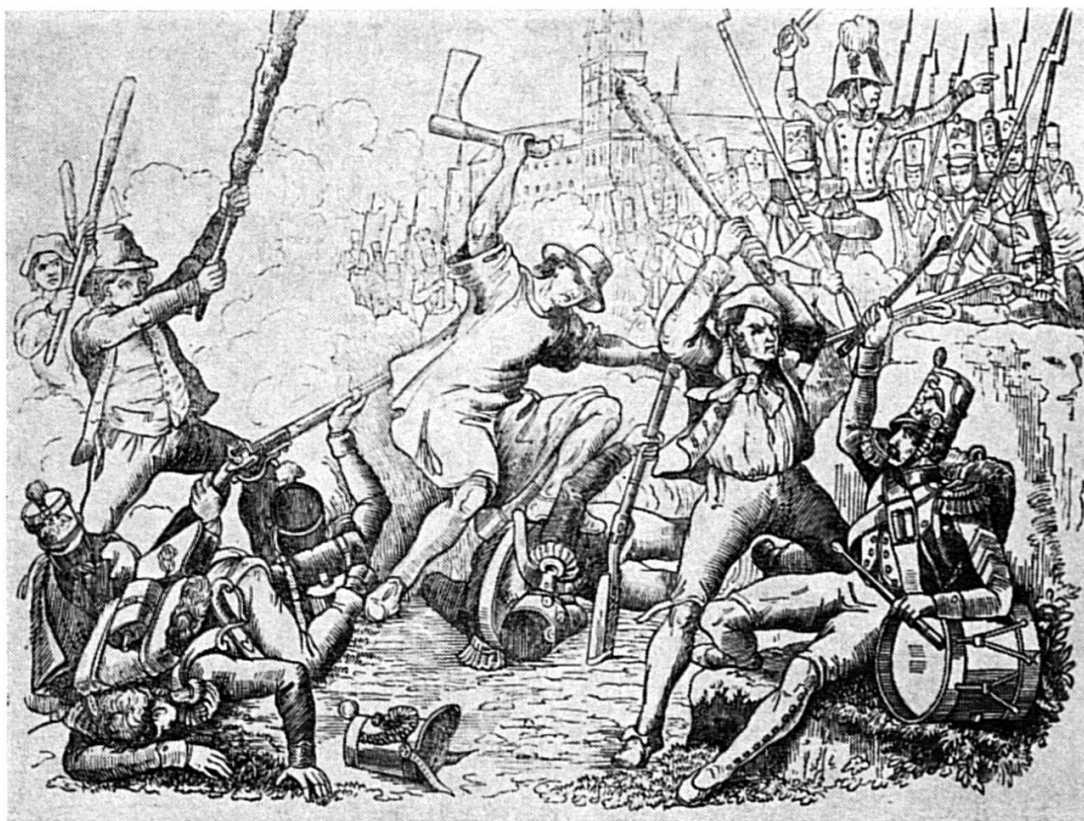
Igl ei enconuscent che las ideas dil sclariment ein sederasadas era en nies stadi confederau. La Republica bernesa, menada d'ina ferma e pussenta aristocrazia, che Montesquieu haveva aunc qualificau sco ina pussonza maluardada digl avegnir,⁶ ei vegnida scurlada en siu esser ed en ses fundament gest aschi ferm sco il stadi dallas Treis Ligias. Als Grischuns sfugeva la Vuclina, la tiara subdita, pli e pli per maina pli turnar. Vargaus era il temps dils survetschs jasters cun lur buorsas e pensiuns. La canzun politica dil temps splema cunzun ils aristocrats che duein esser stai la cuolpa dil declin. El Grischun entscheiva l'epoca dil moviment economic-patriotic. Cun ina campagna da sclariment appropriada ed entras la scola vul ins contonscher tier igl um cumin ina tenuta pli cunscenta e critica. Novas metodas da cultivaziun vulan sfurzar il progress e promover ina pli gronda beinstonza.

En quei clima crescha Spescha si. El frequenta la scola (privata) a Trun, va 1768 a scola a Cuera silla Cuort. 1770 scomia el canorta per ir cun siu scolast, Thomas Romanin, a Mels e Tartsch en la Val Vnuost. 1772 sesanfla el en la scola claustrala a Mustér e dus onns pli tard vegn el recepius sco noviz en la cuminonza dils conventuals. El ei dil reminent il sulet noviz. La claustra ei dirigida da Columban Sozzi, in Blegnasc da tempra humanistica e d'eleganza latina, mo meins daus per sia carica sco avat. La claustra ei internamein ed externamein afuns. Muort quella raschun vegnan ils giuvens paders collocai per temps autrora. Spescha vegn 1776 a Nossadunnaun nua ch'el fa ses studis en teologia e filosofia. Sch'ins astga crer ad el, eis el entaus en claustra per saver sededicar nundisturbadamein alla retscherca e scienza. En verdad fugeva el ton sco pusseivel dall'abbazia, nua ch'el piteva, sco el di, en sia cella, che targeva da lien, dils rematissens e nua ch'ils cuschiniers levan buca propi leu cun las pulpidas tratgas grischunas ed eran remplis cun puolpa, schambun e vuclina. La claustra, che gidava dapi tschentaners en la pastoraziun dallas pleivs cunzun en Surselva, ha facilitau las intenziuns da Spescha. Aschia ha

⁶ *Montesquieu*, *Considérations sur la cause de la grandeur des Romains et de leur décadence*, éd. Guilde du Livre, Lausanne 1942, 98.

era el entschiet vegnend da Nossadunnaun la pastoraziun ordeifer ils mirs claustrals el hospezi da Sogn Gions sil Lucmagn.

Gl'on 1782 finiu ils studis, son iou vegnius a kasa da meia profaessiun. Gl aez on en favur d'ils markadons de la fiera de Ligiaun son iou ius kon il servaetsh de Diu al hospital de s. Gion de Medel, e de lou glauter di sin il pez de la Pozaeta dedens [oz: Pez Cristallina] ...⁷

Ils Franzos a Mustér, dessegn ord in vegl calender grischun.

Quella notizia ei tipica per Spescha. Ella relata con greva che la pesentincla ei stada denter il muntg e pastur dallas olmas ed igl alpinist e retschercader. Dapi S. Gions entscheiva el a viandar d'ina caplania a l'otra, per part per atgna voluntad, per part scatschus dils parochians che vessen giu pli bugen ch'il confessional u la scantschala fussen stai occupai pli savens.

In tagl en sia veta munta igl onn 1798/99 cu ils Franzos dattan en Surselva. Els onns da madironza era el fruntaus en ses studis sillas ideas dalla Revoluziun franzosa, che havevan influenzau, schegie per

⁷ *Crest.* 4, 675.

part mo suroravi, siu patertgar. Inaga ch'ils Franzos ein ella tiara, sa el buca zuppentar sias simpatias. Ins stueva denton capir ch'ils Sursilvans partevan buca sia opiniun, haveva la Revoluziun gie fatg profundas plagas e darsentau Mustér e la claustra. Grazia a sias relaziuns culs Franzos reussescha ei a Spescha cun pliras caschuns da preservar dil pir. Mo l'aura semida, ils Austriacs vegnan suren, e Spescha ei in dils emprems che sto gihir. Cun biars auters prominents Grischuns vegn Spescha deportaus 1799 ad Innsbruck el Tirol. El ei rabiaus. «Ins ha numnau mei in Franzos! Mo tgei sun jeu staus en verdad? — In ver republican che ha carezau da cor la giustia. In che ha vuliu ch'il mal vegni punius ed il bien demtgaus. Jeu hai buca vuliu l'uiara, mobein la neutralitad. Jeu hai pretendiu ch'ins appartegni a negina partida, mobein entirs ed entratgs alla patria, ch'ei regi libertad ella tiara e che mintgin sappi dir nunschenadamein e francamein siu meini» (par. Spescha, Schriften 102).

Igl onn 1801 tuorna el dalla deportaziun. El ei daventaus disfidus. El sefetga ch'ins fetschi bien cun ina pensiun per l'ingiustia agli fatga. En claustra tegn igl indigen Luregn Cathomen la canna crutscha. A Placi a Spescha va el cunterpeil: «In pastur premurau e mediocher, pli fetg chignaus ell'oraziun che capavels vid l'administraziun. In um undreivel, gigin e cuschus. El prefereva quels che fagevan oraziun, meditavan, fidavan en Diu ed eran humiliteivels. Arts, scienzas ed erudiziun e gliעד da quels roms quintava el pauc. El era adversari dalla novaziun e dils novs cudischs» (par. Spescha, Schriften 69).

Spescha insista ch'ins detti ad el per veta duronta il beneficiat da Rumein en Lumnezia. Igl avat vuleva saver nuot da quei. Perquei sevolva Spescha directamein alla Regenza centrala dalla Helvetica a Berna ed obtegn sur l'istanza a Cuera ch'ins corrispunda a siu giavisch. Mo la claustra dat ad el beinspert in «survigilader» a Rumein, aschia ch'ei va era leu buca ual ditg. El miera a Trun en ia vegliadetgna d'81 onns. Il cronist claustral noda cuortamein e probabel cun in schem da levgera «Deus sit ei propitius et clemens!»⁸

⁸ I. Müller, Pater Placidus Spescha, en *Schweizer Rundschau*, 46. Jahrgang, Jan. 1947, 771 ss.

III Ils sforzs pil romontsch

La muntada dil lungatg matern

Considerond ils sforzs da Spescha pil romontsch ston ins serender quen ch'el era in laic. El ha strusch giu a mauns ina lavur valeivla che havess dau sclariment davart la historia dil lungatg. Tonaton eisi captivont en vesta historica da far ressortir ses principals patratgs sur da quei tema. Grev da dir eisi, schebein Spescha ha entschiet a meditar sur dil romontsch ord ina tenuta da puntili. A mintga cass ha el stuiu endriescher a Nossadunnaun, podà gia a Cuera e pli tard el Tirol «repraehensiuns», q.v.d. reproschas e beffas muort siu lungatg.⁹ Zanua fa el valer buca senza luschezza:

Nus schein, ed era cun vusch [v.d. dad ault] e detschartadad grischuna, e gradagradora, che nus saveien schi bein plidar e raschunar, prosar e poetisar, viver e murir en nos cunfins cun romontschar [v.d. plidar romontsch], sco quels en maiestusas cuorts e castials, che sesaulzan sur las neblas per sbassar ils auters tocca funs . . .

Il fundament principal ei:

Offender negin, mo era ca suffrir offensiuns nuscheivlas. Dretgs ha mintgin tier il siu, e tgi che vul ni pren quels, ei in raffader.¹⁰

Franc eisi stau dapli che mo stinonza che ha enviau el al studi dil lungatg. Aunc dils onns 1829, cuort avon sia mort, scriva el: «Jeu sesmarvegliel mez da mia stedia premura da perscrutar quest miu lungatg. Mo quei ei stau mia pli nobla occupaziun, e quei dapi varga 60 onns».

Gia dils 1774/75, pia aunc sco noviz, redegia el ina pintga scartiretta davart «Cultura dellas flurs e dils orts», 1781/82 ina tala dedicada a ses parents da Trun «Doctrina de bein cultivar l'olma, il tgierp e beins temporals». Da quei temps entscheiva el era a far raccoltas da plaids tudestg-romontsch. Oravontut semetta el plaunsiu lundervi da far ponderaziuns davart la valur u nunvalur da siu lungatg. Quei era da lezzas uras tuttavia buca evident. Il temps avon

⁹ *Crest. 4*, 675.

¹⁰ *Crest. 4*, 729 s. Quei citat sco era entgins dils suandonts ein modernisai en lur scripziun.

e suenter la Revoluziun franzosa era pauc favoreivels ad ina cultivaziun cunscienta dil lungatg romontsch. Gest ord la vesta dil patriot ed econom stueva il romontsch, scarplius en plirs idioms, parer plitost in scarpetsch silla via dil schinumnu progress. Dafatga eran quels e tshels prompts da sragischar el il pli spert pusseivel. Heinric Bansi fuva digl avis ch'ei dessi per la Regenza grischuna buc enzatgei pli urgent e nobel per promover l'unitad e la scolaziun dils Grischuns che da far svanir il romontsch. E schizun igl erudit, fin e differenziau Theodor Mohr scriveva aunc 1820 enzatgei semegliant.¹¹ Tut auter Placi a Spescha:

Ins ha fatg perquei, e fa aunc ozildi, grond d'entiert da vuler entruidar ni sfurzar ina naziun da prender si in auter lungatg e litteratura che quels ch'ei han artau da lur vegls e Dieus ha cumpartgiu ad els. Las confusiuns ch'ei cheutras daventadas, duessen esser scola sufficienta per stunclar giu diltut tals tentaments e suppriments.¹²

Per Spescha ei ina tala tenuta denton buca mo ina damonda da humanitad e toleranza. El sesprova era da cumprovar sia opiniun «per altissimas caussas».

Dieus ei gl'autur dils lungatgs, tiu lungatg ei vegls, primars; ti pos crer che ti hages ina participaziun divina tras quel, pertgei el ei ni voluntariamein ni sfurzadamein a ti vegnius imponius. Sprèzzas quel, sche sappies, che ti cuntrapugnias all'ordinaziun divina, vulent, ch'igl autur vegni enconuschius ed aduraus diversamein.¹³

Ei dat perquei, aschia cuntinuescha Spescha, buc in auter fundament pil studi e per las ciencias che la perfetga enconuschientscha da siu agen lungatg matern.

Cun tutta admiraziun dil patratg original da Spescha, tucca ei tuttina da remarcar ch'el era in affon da siu temps, e quei che risguarda il romontsch forsa mo il pli pronunziau portavusch. Las ideas dalla Revoluziun franzosa mavan manifestamein en la direcziun d'ulivar il stan social e cultural d'ina naziun, pia bein era d'unir questa partenent il lungatg. Mo el Grischun cun sia structura federalista per excellenza ein ellas buca fruntadas en tratsch fritgeivel. Mo aschia eisi da capir che ual la «Landes-Reforma» (La

¹¹ A. Decurtins, Das Rätoromanische und die Sprachforschung, en *Vox Romanica* 23/2, 271, 287 (Scurs.: A. Decurtins, Rätoromanisch).

¹² *Crest.* 4, 729.

¹³ *Ibid.* 689.

Refuorma dalla Tiara) da 1794 stabilescha sil camp politic per l'emprema gada ina specia da Magna Charta dils lungatgs grischuns che definescha d.a. «Ils Bundsschreibers deigien translatar ils Abscheids eigl Italian ed ommaduas sorts dil Liungaig Ramonsch usitadas, far squitschar ê termetter tier ails Cummins, mintgin suenter siu Liungaig en expressiuns claras entilgenteivlas senza duvvar Plaids iasters . . .»¹⁴

L'idea dalla «naziun» retoromontscha

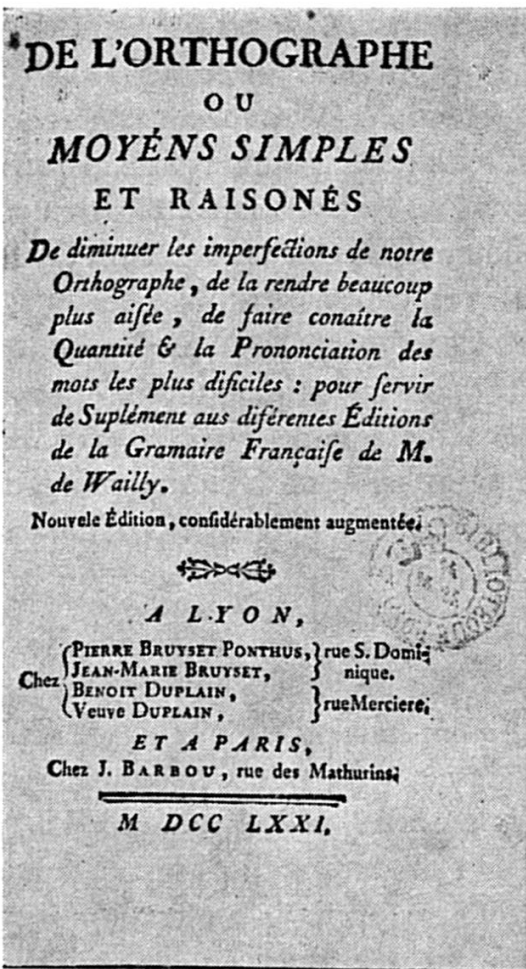
Sentelli che Placi a Spescha sa buca surveser ils idioms romontschs stabili. Aschia sto el s'exprimer el lungatg dalla Cadi. Mo el sedrezza expressivamein: «En teia favur, o naziun, o giuventetgna grischuna», pia bein per l'emprema gada alla «naziun».¹⁵ En sia «Chanzun da la guerra da Müsch» plaida Gian Travers d'ina «bella Grischunia» e manegia cun quei ils Grischuns en general, v.d. lur schuldada en Vuclina. Pli tard fa Giachen Bifrun appel alla «giuventüna d'Agne-dina», Stiafen Gabriel als «Grischuns». Vul ins denton seolver ad ina entira naziun, sto ins esser capius silmeins enteifer ils cunfins da quella. Ina tala entelgientscha ei cumpromittada, manegia Spescha, e quei en emprema lingia perquei ch'ina differenta pronunzia e barrieras arbitrarias da scripziun impedeschan u sminueschan ella. Spescha patratga strusch lundervi ch'ils idioms romontschs savessien sedistinguier el scazi da plaids, en lur muntadas, sil camp sintactic, magari fetg.

Ortografia e fisiologia dils suns

Ins ha d'entschatta priu si in litteral: in litteral malperfetg e suenter quei fundament malperfetg scret e prosequiü en il sriver, e da leu ha il lungatg sia

¹⁴ Puings, che la lud. Radunonza extraordinaria mett'avon ails lud. Cumins dellas Treis Ligias sin lur approbatiun, p. 3, art. 16.

¹⁵ Era quella idea astgass esser in resun neu dalla Frontscha. Quei motiv tuorna adina puspei tier Spescha, per sem. «Cou ei pia la historia de tiu lungatg e de tia naziun . . .» (*Crest.* 4, 728), ni «. . . in lungatg de literatura kómina paer la naziun grishuna» (= romontscha; *ibid.* 689). — Par. era *A. Decurtins*, *La Suisse rhétoromane et la défense de sa latinité*. Ed. Universitaires Fribourg, Suisse, 1959, 12.

[84]

vis. Prenez du kermès pendant l'accent. Quand une fois on saura qu'il faut prononcer fortement la consonne finale précédée de l'accent ('), on ne sera plus embarrassé sur la prononciation de ces mots; & par la raison contraire, quand la voyelle avant la consonne finale ne sera point marquée de l'accent, on conclura qu'il ne faut pas prononcer cete finale.

Je ne propose, come on voit, que d'ôter les lettres que nous sommes obligés de supprimer mentalement quand nous lisons; & même je ne retranche ces lettres, que quand elles peuvent faire mal prononcer, parce que sonant dans d'autres mots semblables, on ne saurait faire connaître si elles sont muètes dans les premiers mots. De même les accents que je place dans certains mots, & les autres petits changements que je fais, sont utiles pour fixer la prononciation. Ainsi ce que je propose, loin de rendre la lecture plus difficile, la facilitera beaucoup. Ce serait, come le souhaite M. de Querlon, le vrai moyen de fixer & l'orthographe & la prononciation de notre langue.

« Quand on écrira exactement come on prononce, dit M. Mannory, on écrira toujours de même, & l'on prononcera aussi toujours de même. Les lettres & les sons, c'est-à-dire, l'orthographe & la

Frontispezi cun ina pagina ord l'ovra da de Wailly cumparida a Lyon 1771

malperfetgadat. Tgi vul ina quadratura perfetga, sch'il treicantun ei malregulaus?¹⁶

Per saver evitar quei malengasi, setracta ei da tschentar la scripziun sin in fundament dil tuttafatg niev. Ses patratgs sur da quei tema noda Spescha 1785 en in tractat che secloma «ABC-alpin», ina lavur ch'ei disgraziadamein ida a piarder. El revegn denton a quella adina puspei pli tard. Iso Müller manegia che las ideas da Spescha mondien anavos en definitiva sin l'ortografia raziunala dils illuminists franzos. Aschia pretendeva gia Voltaire 1752 «Je suis toujours pourqu'on écrive comme on parle».¹⁷ Igl onn 1804 publichescha Placidus a Spescha en la revista Isis da J.G. Ebel ina lavuretta cul tetel «Die Rhäto-Hetruskische Sprache. Ein Beitrag zu deren Geschichte». Ella ei vegnida surprida grosso modo era en l'enconuschen-

¹⁶ Crest. 4, 673.

¹⁷ I. Müller, Pater Placidus Spescha, en *Schweizer Rundschau*, 46. Jahrgang, Jan. 1947, 779.

ta ovra dad Ebel «Anleitung . . . die Schweiz zu bereisen» (1809). Cheu sefatschenta el medemamein dallas stentas ortograficas ed el scriva. «Umens litterai han fatg persenn che las enzennas (letras) latinast bastien buca per pronunziar scosauda ils suns retics; perquei ein els sespruai da carschentar las letras . . .».¹⁸ «Umens litterai», quei sa sereferir mo a Spescha sez. Cun quei eisi detg ch'el s'occupavi gia dils 1782 cun quella materia, dil medem temps pia che Noël-François de Wailly ha giu scret «L'orthographe des dames, ou l'orthographe fondée sur la bonne prononciation démontrée la seule raisonnable». Dil medem autur deriva ina lavur scretta a Paris gia dils 1771, numnadamein «De l'orthographe». Sco Voltaire pretendeva era de Wailly ch'ins scrivi sco ins tschontschi. Tier Spescha tuna ei gest tuttina «Mintgin skrivi sco ael plaida».¹⁹

Las ponderaziuns teoreticas da Spescha sepresentan en in sistem ualti serrau, aschi serrau ch'ei para strusch probabel che Spescha seigi sez igl inventur. Las circa 40 letras (u enzennas)selain cavigliar dètg bein en in dils sistems fonetics enconuschents a nus, per semeglia en quel da Boehmer. Per dar in pèr exempels: il c ei l'enzenna pil tsch, il k pren il post dil c; ç cun ina cédille stat per nies tg; il g cun ina specia da c survart ei l'enzenna pil sch sonor; e ei adina in e serrau; ae, respectiv a cun in c survart corrispunda ad in e aviert, o cun in c survart stat denter o ed u (mumma) e.a.v. Leutier s'aschunta ina enzenna (in streh sut il vocal) per indicar igl accent dil plaid, in'otra per marcar la midada dil vocal accentuau els diftongs.

D'in cert mument naven ha Spescha scret en siu ABC-alpin. Mo sch'ins legia attentamein siu scartiram, ves'ins ch'el ei buca pipa da tener la dira cun siu sistem. El introducescha plaun allaga novas enzennas, lai curdar da quellas gia introducidas, fa mischeidas.²⁰

1804 vegn el sco caplon a Rabius. Cheu ha el in lev post, sto denton sorprendere la scola ni quei ch'ins numnava lu aschia. Il post ei aschi levs ch'el sa notgs ora buca durmir. E cu ins sa buca durmir,

¹⁸ J. G. Ebel, *Anleitung . . . die Schweiz zu bereisen*, 1809, I. Teil, 279.

¹⁹ *Crest.* 4, 688. Las ideas da de Wailly e Spescha partenent la refuorma dalla scripziun secunfan en principi, mo lur sistems ein — da giudicar giu dils pèr fragments da de Wailly da 1771 — zun differents. Aschia tucca ei d'encurir vinavon il model per propi dils sforzs da Spescha.

²⁰ Tgi che vul sefatschentar pli da rudien cun il schinumnu ABC-alpin anfla leutier ils elements en *Crest.* 4, 677 ss., 691 s. Par. era nota 18.

duei ins far sco ils Franzos, dumbrar las nuorsas: un mouton, deux moutons etc., ni lu sco Spescha a Rabijs, meditar co ils suns sefuorman en bucca e tgei che contribuescha leutier, cun auters plaids studegiar la fisiologia dils suns. Buca da far curvien ch'el frunta cheu sin scopertas sco quellas ch'il Burgheis galantum tier Molière endriescha da siu maître de philosophie. Per semeglia ch'igl A vegn formaus arvend il pli fetg pusseivel la bucca e grend sc'in parler. Sco nus savein va Molière anavos sin in cudisch digl academic Cordemoy digl onn 1668, intitulaus «Discours physique de la parole», e lez sin in'ovra latina da Galeotus da Narni dil 15avel secul.²¹ La carstgauenadad e la scienza discuvieran sin novas vias adina il medem ed ein surstai da lur pegliasis sco suenter igl emprem di da scaffiziun.

Vigilonts de notg en miu ruaus, hai iou interqueriu ils suns d'ils vokals, ed ae enflau, ke quaels seien distinktivs tras la qualitat e quantitat de la organisaziun d'il flat e de la gargata. kon pli ke iou, fladont, strinshaeva ne slargiava la gargata, ton pli s'alzavan e sesbassavan ils suns.²²

Ils vokals fan las vushs aultas e bassas; ils konsonants konquorren kun lur diversitats formales tras gargata, liaung, dens, e labgia; las selbas daten suns plauns, dabots, e medians, las denterpunshiuns móssan avis, e respiraziuns; il flat vegn d'il lom, va tras la gargata, e shlueta par bók' ora; quael stausha l'aria, l'aria dat vush, la vush quorr'en nossas Uræglas, las uræglas mainan quaela avon la porta de la palætsha æn ils gniarvs, ils gniarvs van el tschurvi, e nus entelgin ins l'auters noss sentiments. Admirabel móssamen, admirable struktura de Diu!²³

In unic lungatg da scartira

La reforma dil litteral, lein numnar ella la reforma ortografica, pareva a P. Placi ina caussa impurtonta, mo buca la davosa finamira ch'el leva contonscher. Pil pievel cumin romontsch pudeva ella stgisar.

«Va per tia patria romontsch'entuorn, seigies curios, dai adatg dils plaids, enzennas e midadas, e tia cuntentientscha vegn gleiti ad esser cumplenida.

Ti pos esser dalla Cadi, Lumnezza, Foppa, Flem, Trin, dil Plaun,

²¹ Ch.-M. Des Granges, Molière, Théâtre choisi, douzième édition, Paris 1947, 834, nota 1.

²² Crest. 4, 676.

²³ Crest. 4, 683.

[p. 107]

§ I.

Renovazjùn possèivle D' il Lungaç Romanç præzifamein.

Skadina renovazjùn par' ordinariamein odiufa; Ælla pærde sia odiufadat ladinamein, fko k' ælla vegn konfolidada de la necæfsitat, ne degæntadat. Æi il Lungaç ded ina nazjùn — — literau — — kómin pær fkadina nazjùn necæfsaris, e degænts, ne bók? Nus respondein: la dága, ed æi necæfsaria. La ragun de quæsta verdad æi quælla: la Nazjùn hebraika, græka, latina, franzosa, spagnola, e jermanika & ha enflau il Lungaç de la Literatura pær necæfsaris, e dágents, e nus, fko nazjùn partikulare podein æ participar de quælla prærogativa.

10 Jerusalem, Athen, Roma: Paris, Madrit, London, Viena, e Berlin & gaven, e lujien ils pievels de lur vals, quolms, e planiras plidar minçin fuenter lur dialekt, ne ifonza; mo a las Squecadiras komonden ai: squeçai fuenter il Lungaç, de la Literatura; il Lungaç de la Literatura ai il Lungaç d' il Omens literai, e çi ke vol bók æfser literaus, feservi de quál 15 de sia ifonza.

In ha pli gadas dæç: k' il Lungaç konfisti enten vushs, ed enzenas de vushs, douts d' entelir ad ins, e l' auters ils sentimens; konfequentamein çi [p. 108] ke vol prender a mauns renovazjuns de Lungaçs, ha d' atakar vushs, ed enzenas de quáls Lungaçs.

20 Kon væfs vegnefs quai en efækt, gin læfs dar quál' instrukzjùn a la puragla? Jou vive de la speronza, k' ál haçi pli buna fuetienca tier Omens literai, e dón l' encata. Las vushs d' il Lungaç han determinau las enzenas de quál, párçá jl ai stau vushs lungaçeivles avon, e per fuenter enzenas vuçeivles. Ófs enkónter komi daten las enzenas la dirákzjùn a las vuçs, 25 e pafsa il kontrari.

Dus fragments ord la Crestomazia (vol. 4) che dattan in'idea dalla scripziun da Spescha.

Ekfempel.

A — O — Ó — U — Á — Ó — E — Ú — J
 a — o — ó — u — á — ó — e — ú — i —
 B — C — D — F — J — H — K — L — M — N — P —
 Q — R — S — T — V — Z — 5
 b — c — d — f — j — h — k — l — m — n — p — q —
 r — s — t — v — z —
 G — Ğ — Ġ — Ç — Ş —
 g — ğ — ģ — ç — ş —

Lou spáras láfs jou á, ke las literas grondas konparáfs^{en} a la nazjun 10 griguna enqual ga kun ina delikata prógjenca de bi floram.

Denter tótas auteras literas grondas paren a mi: H — L — T — las pli difikultusas. JI: ç — podáfs ins a la fin midar en quálla ual dada moda; ed il H — en quásta — ne quálla: H — h — En sóma: jou faj or de quái bóka sefbrójar. La sekónda renovaziun konfistáfs ent ils plaidis. 15 Ái dat, fko sífur ái deç, de quater forts plaidis: substantivs, verbs, adjektivs, ed adverbis.

Ent ils substantivs sesafl'ái de dyas forts irregularitas: quálla d' il nómer, e quálla de la genera[p. 110]ziun, ke podáfsen áfser unçidas ora.

Quálla d' il nómer ha fia mónkada en quást: in di ent il nómer 20 singular: igi — vági — uci — kani — marti — flugi — ródi & & e lu ent il plural: igalla — vagalla — ucals — kanials — martials — flujals — rodials.

La regula ái quásta: quál, ke vol dir el singular: igi, vagi, uci & qual deváfs dir ent il plural: igis, vagis, ucis & e quál, ke vol dir ent 25 il plural: igala, vagala — ne igalla, vagalla, ucals e quál duáfs dir ent

dalla Tumliasca, Sursaissa romontscha, da Schons, ne dalla Giadina, ne da nua che ti vul, prenda or digl arcun dalla litteratura las letras, e teia atgna vusch suenter tiu dialect, ne teia izonza, scriva leusunter, e quels da lunsch, ed aunc pli tgunsch quels da tier vegnan quei entellir».²⁴

Ils «Homens litterai», propi ils tschancs, ein destinai per horizonts pli vasts. Quei dilucidescha Spescha el tractat «Renovaziun pusseivla dil lungatg romontsch precisamein».²⁵ Alla damonda «Ei il lungatg litterau cumin dad ina naziun per scadina naziun necessaris e deschents, ni buc?» rispunda el: «El descha ed el ei necessaris». Auters lungatgs dueigien cumprovar quei. La naziun hebraica, greca, latina, franzosa, spagnola e tudestga considereschan il lungatg litterar per nizeivels e dueivels, e nus savein sco propria naziun medemamein daventar particeps da quei privilegi».

Il factum che differents idioms existan dueigi buca stermentar. «Ils Grecs plidavan en differents dialects, semegliantamein ils Romans ed auters pievels. Ins ha ponderau, ei secunvegnius, ha priu il bien ed adattau dils divers dialects per scaffir in lungatg litterar e commensurau pils scienziats u letrai, e quei ei reussiu ad els perfetgamein».

E plinavon il stupent passadi:

Sentiments ulivs, e lungatg tuttina rendan ina naziun patriotica; malulivs e discunvegnents, ella smesada, declinada e spussada. Negin sa inculpar che reformas seigien ca profiteivlas, savens ein ellas necessarias seigi en tgei grau ch'ei vegli; mo ellas ston esser e restar en lur cunfins, e buca, denton ch'ellas fan giu il fulin, spazzar il tgamin.²⁶

Tenor Spescha ei il romontsch scars el scazi da plaid. Ina opiniun derasada e nunreflectada dapi ils emprems cronists svizzers. Munconzas dat ei en mintga lungatg. A Spescha para il romontsch dad haver nunsufficienzas oravontut quei che pertucca «plaid da substantia, plaid dad acziun e plaid da qualitads da substanzias», pia scarsadad en substantivs, verbs ed adjectivs. Ses cussegls en quella direcziun ein raschuneivels: «Scaffien pia plaid, nus essan gie buca memia perderts, autras naziuns han era stuiu far quei, per perfecziunar lur

²⁴ *Crest. 4, 688 s.*

²⁵ *Crest 4, 690.*

²⁶ *Crest. 4, 730.*

lungatg, per meglierar lur viarva». Ni ch'el sereferescha sin Cicero che di: «Sch'in pievel ha in lungatg scart, deigi el far empristar expressiuns in auter pievel». Spescha sez ha cu el scriva plirs lungatgs: in natural e popular, cu el s'adresescha a sia famiglia, a ses parents ed alla publicitad.

Sur il trer, tarschenar e cultivar la biestga gronda e pintga ed auters tiers manedels, fuss bia de scriver, mo la peda lai buca tier. Fusses ti scolaus pli bein en scartiras e lungatgs, sche savessan ins metter tier cudischs squitschai, che ti pudessas empernder ord quels bia e bien, mo quei maunca a ti, ed a mi il temps de scriver. En quei grau dueian ins procurar biestga e tiers de bun'êra, che seigien tratgs e teni bein, ed hagien neginas mendas. Biestga per nos cuolms ed alps dueigi esser lingiera, de combas satellas e pauc venter; bracca, cuorta e de biala corna e cual alzau. Ella duei esser viva e legra, haver igl iver quader e peil serrau. Las buritschèras sbettan quels de Lumnezia e nus biestga malglejntga e tuppia, cun raschun. Sal ei lur temprà e sch'el ei memia forts, mischeidan ins el cun flux ni crestgas. Daischa sechentada e pisada denter, oravon de quella de geneivra, ei fetg sanadeivla. — Ils nuegls, avon metter en biestga e tiers, dueian esser mundai e schubergiai de teilas e tuffien jester; puns, spartius e pursepens dueien esser en lur uorden e punt per miez fussau en. Las preits dueien esser bein seserradas ni stupadas e l'escha filada. Surtut dueien ins haver adatg, ch'il freid e suffel setili era buc sutsidenasi. Streglias, barschuns e starschuns dueien esser pinai, e savens terschenar ils tiers ei per far prova ton sco sal. Barschuns e starschuns ein per biestga manedla, e buca streglias gruvias e ruhas. Pavels, lavadiras defectadas e rauba defectada insumma, ni marscha ne ded irom e grienspan dueien ins better naven. Era ils pors vulan lur sustentaziun neta e tschernida, sch'ei dueigien far prova; létg e sust duei esser accomodau ad els. Il buntadé duei esser accomodaus; aua buna e sereina ei per glied e biestga e sin quei vegn dau zun pauc adatg. Figeien bufatg cun tiers, strideien els ni cun pitgar ni cun sglatir ni luvrar, pertgei els ein buca raschuneivels ed entelgieivels, mo tonaton in pli che l'auter, sco la glied. Paziienza! Buns mulscheders e perveseders ein de stimar ault e tener en honur; e sch'in bab de casa sa buca quei mistregn, sch'emprendi ni uardi per auters; pertgei de quei dependa bia. Ei vul era dir bia, bein chischar e regular bein il chischament.²⁷

Era el traffic cuagl avat, per semeglia cu el vul per tut prezi vegnir sin pervenda el Bogn da Val Tenigia e scaffir «in center da recuver», sa el s'exprimer en moda ualti pulpida ed entelgeivla.

D'il rest perdegia V.G. continuamein, che nus deien ver ferma fidonza enconter El, e de tut schar sur'ad El, pertgei oz il di stopien ins tut far de scus, sch'in vegli far ensitgei de valer: El selauda gie traso, ch'El hagi vendiu, e conprau funs, ed alps cun schi gron profit, saviu prender giu sumas, e far

²⁷ Testament de siu Augsegner, daus a Str. Joseph Spescha de Crestas, gl'onn 1825, en *Il Glogn, Calender romontsch 1935*, 42.

enprestar daners schi deventagiusamein, baghigiau ora, e restaurau, ed aunc longiu Claustra, e Baselgias, mess tier tons vuts, Sontgadats cùn cafanuns, feinglis, e schumbers, ed orglas, e quei tut cun siu stupent inschin de rogar, e sil davos aunc podiu obtener de S. Sontgiadat Papa quei gron Perdun, cun il qual nus tuts, mo viver endretg, e gudignar el, pudeien deventar figls de vart dretgia, e quei fatg tut discusmein e persuls, & sche pia quei, ed auter alegau ei cordau ora aschi bein, cuschent e cooperont ils Religijs lou tier, sche pertgei duessen Vossa Grazia buc esser ina ga cuntents cul temporal esser, e semeter sin far e schar far bunas ovras cul proxim, ch'ei il ver comond de Diu? Sche tontas miraculusas ovras en deventadas cun quescher, e cooperar d'ils Religijs, e schar far vossa Grazia tgei, ch'ha plaschiu, sche pertgei duessen quels buns e humiliteivels Religijs ver perds la confidanza tier v. G. ed esser deventai mo fravis de deivets?

Jou per in sun staus 13. ons sin Caplaniaetas, e de vossa Grazia survegniu ne gabla, ne tschadun, gie mo quei pauc, che iou vevel si dies, e tonaton hai iou nuota fraviau. Co tschells han fatg, sai iou buc; quei denton sai iou dir, che quels, ils quals staten en Lur pli gronda favur, seien nuota stai d'ils menders mestergrues en quei grau.²⁸

Ses tractats a favur dad «Homens litterai» ein lu per la letga pli fasierlis. Ina caussa ei denton adina manifesta: Spescha ei darar el perfetg cun scaffir plaids. El semova sin quei camp dallas gadas cun success, autras gadas senza gronds quitaus e risguards. Il treikantun ei igl anghel (trianghel) la squethsadir (stamparia), vusar (dir Vus), aelar (dir Els), vushar (pronunziar), la denterpunshiun (interpunctiun), la totinadat (ulivadat), romontshar (plidar romontsch), il plovimen, la plievie gronde (diluvi), las mineralèras (minieras).

S'occupond cul lungatg litterar pils «Homens litterai» silpli tard eis el vegnius pertscharts ch'ils idioms ein ualti differents ils ins dils auters. Per quei dat ei, sch'ins vul buca stuer spitgar tochen il giuvenessendi mo in purgaz: «La mia mira ei tut far regular, per far il lungatg dalla litteratura grischuna regulars en favur dad umens litterai!». Sias propostas vulan:²⁹

1. far svanir il scriver consonants dubels: «En general ei la doblezia de consonants inutile».
2. adattar ils plurals irregulars dils substantivs u tenor il singular u tenor il plural. Pia: utschi, utschis, vaschi, vaschis.
3. metter sin pantun ils substantivs feminins cun finiziun consonantica e dar a quels ina noda-casa pli clara. Orda seit, preit, neiv. lavur daventa: seite, neve, lavure, preite.

²⁸ *Crest. 4*, 645 [Project dil bogn].

²⁹ *Crest. 4*, 691 ss.

4. Ils verbs, cunzun ils biars verbs irregulars vegnan conjugai tenor il tschep digl infinitiv. Pia voler/vuler; jou vole, ti voles, el vole — nus volen, vus voles, els volen.

Las remarcas concernent la consonanza dubla ein franc gestas. Era partenent l'ulivaziun denter fuormas da declinaziun dil singular e plural selain eruir avunda exempels semeglionts d'idioms e dialects romontschs. Ins s'imagineschi denton, tgei che fuss seresultau ord ils puncts 3 e 4. Denter las lingias sa ins fastisar che Spescha ei sez seperschuadius che sias proposts fussien in «tedius sistem», buns da far vegnir l'aua conna ad in e scadin. E dil reminent fussen cunquei las clasiras dils idioms aunc adina buca stadas surmuntadas.

Gie, ins vegn a remarcar che Spescha survarga mai la risteina d'igl intschess linguistic sursilvan. Sias propostas per ina integraziun dils idioms e per ina «ulivaziun» da lur structura han aschia pauc substantia e pauc fundament.

Romontsch e latin ³⁰

Tenor la devise ch'il carstgaun stoppi gl'emprem enconuscher igl agen lungatg avon che emprender in jester, ha il nunstunclenteivel pader viu clar e bein, con grev ch'ei sto esser pil student romontsch d'emprender il latin neu dil tudestg ni dil talian. Per quei cumpilescha el la «Grammatica Latina Romantschada Gl'on 1815». El gliema vid il manuscret tochen viaden els 1822. En quei opus ei remarcabels il capetel sur dil verb, nua che Spescha fa observaziuns sorprendentas, schegie buc adina gestas. Per semeglia relata el — sco dil rest era el tractat romontsch «Litteratura grischuna vedra e nova» d'in infinitiv futur «fossier» e d'in infinitiv perfect «fover», vegni denton ord moda, mo ch'el hagi aunc udiu avon 50 onns (1760/70) ord la bucca da ses geniturs.

El exemplifichescha la caussa sco suonda. Ses exempels han buca darar tempra autobiografica e restan forsa era da ses embrugls psychics.

«Cun fover buns, sundel jeu vegnius enterdius savens»

³⁰ G. Gadola, P. Placi a Spescha e ses studis davart il lungatg romontsch, en *Il Glogn, Calender romontsch 1933*, 116 ss.

«Cun fosser buns, vegness jeu aunc da cheudenvi enterdius»

Pli probabel eisi che ses infinitivs ein vegni clamai e provocai dil schema latin.

Ina impressiun pli seriosa fa la remarca che las variantes verbalas digl imperfect «fova, fovas, fova» sper «era, eras, era» seigien derivadas dil tschep dil perfect. Spescha vesa denton era ina differenza semantica ed aspectuala denter las duas fuormas, sch'el di:

«Denter igl «era» ed il «fova» vegn cuminamein fatg negin'attenziun e pri omisus tuttina; mo en sesez eis ei ina differenza, e quella ei questa: «era» v.d. in temps mischedau cun present e vargau, e «fova» ei in temps vargau cura che quei ni tschei existeva».

Dètg interessant ei era quei che Spescha sa da dir dalla relaziun romontsch-latin. Mo donn ch'el illustrescha sias teorias cun exempels plitost problematicas. El capitel «Moda dad enconuscher ils plaids latins ord il romontsch» di el: «Per emprenner nies lungatg matern ei negina causa pli avantagiusa che l'enconuschientscha dils plaids romontschs che cunvegnan e semeglian cul latin. Ils biars plaids latins cunvegnan cun il romontsch u en principi ne en descendenza e perquei mass ei ton maneivel dad emprenner la latin tras la romontsch». El ei cheu damaneivel da Bifrun che haveva scret: «la leungia latina, da quaela che la nossa parschenda, dsieua aquêla chi m'pêra nus daien er infurmêr la nossa». E nus savein che era G.A. Bühler fa pli tard ord il principi etimologic in canon per sias improvas d'unificaziun.

La derivonza dil romontsch

La damonda dalla derivonza dil romontsch ha mai schau ruaus a Spescha. Cu Spescha era sco scolar a Tartsch era il romontsch podà aunc buca svanius diltut en loghens empau giud via dalla Val Vnuost. A Tuor per semeglia plidavan ils vegls silpli pauc aunc romontsch. E dapli stuevan ils nums locals en la planira els contuorns da Gluorn clamar a memoria la historia dalla romanisaziun. Bia pli tard, duront la deportaziun ad Innsbruck, eis el lu fruntaus empau dapertut sils nums locals, perdetgas dalla veglia Rezia. Sia pli impurtonta

occupaziun seigi stau d'intercurir ils fastitgs dalla naziun retica e da siu lungatg. «Dessen wegen bereiste ich das Sillertal, Stubay, den Patscherberg und das Unterinntal. Ich fand allenthalben und stellte immer in Rücksicht dessen Beobachtungen und Nachforschungen an. Ich bemerkte und schloss, dass alle ietzt gedachte (erwähnte) Gegenden vom rhätischen Volk bepflanzt und sich einmal der rhätischen Sprache bedient haben».³¹

Spescha entaup a denton buca mo relicts romontschs en lungatg ed isonzas, el scuntra era cun glied ord la Val Gardena che plaidan romontsch. L'idea dil romontsch che va sur ils cunfins grischuns ora era carteivel lu en l'aria. Ei fuss matei pretendiu da memia che Spescha seigi igl emprem che hagi fatg persenn da quei. Ei basta da patertgar vid las veglias relaziuns digl uestgiu da Cuera cun il Tirol dil sid e cun il Vorarlberg. Spescha ei da quei che nus savein eruir denton igl emprem che scriva enzanua l'expressiun «retoromontsch», ina denominaziun che ei lu vegnida consecrada entras Wilhelm von Humboldt e pli tard entras Gartner e che ha giu in tal success.

Ad Innsbruck el Tirol ha Spescha fatg l'enconuschientscha da Mattli Conradi da Schons ch'era ual vidlunder da scriver sia grammatica tudestg-romontscha ed il vocabulari sursilvan. Ei fuss pia stau da supponer ch'il curios ed original pader havessi sin fundament da sias atgnas experientschas e novas vestas sviluppau teorias empau pli realisticas dalla anteriura derasaziun dil romontsch e da sia derivonza. Mo ei sto esser ch'il temps persuenter era aunc buca maders.

En siu «Codish de Literatura Romantscha: Componius gl'on 1819» sco era el «Mussamen co Leger, Scriver e Raschunar en Moda Romontscha», nua ch'el sefatschenta cun la derivonza dil romontsch, semuossa ei, con ferm che sias ragischs tschaffan en l'ierta barocca. Cheu surpren el senza critica ord las pli differentas fontaunas, las pli confusas interpretaziuns. Gie el sforza quellas per la letga viaden egl absurd, vulend dar dapli tarlischur alla idea dalla «Naziun grischu-

³¹ *Spescha*, Schriften 133. — Pil suandont passadi par. era *A. Decurtins*, Rätoromanisch 272 s. — *I. Müller*, Placidus Spescha und Südtirol, en «Der Schlern» 47, 1973, 470 ss.

na». Aschia arriva el el ver senn dil plaid adina puspei tier Adam ed Eva.

*Cartografia e numns locals*³²

La finala dat ei aunc in camp, nua che Spescha ha giu ed ha reals merets: La cartografia e l'inventarisaziun sistemata u casuala dils numns locals. Spescha dessignava cartas d'ina precisiun considerabla. E quei ei denter auter era stau la raschun ch'ins ha suspectau el davart austriaca e bandischau el ord la tiara. Dils 1930 han ins anflau e publicau la carta «La Cadi e ses confins» che muossa, tgei habilitads ch'el haveva en quei risguard. Igl ei buca ina lavur ord secund maun, mobein ina carta ch'el ha propri fatg sin fundament da sias experientschas ed enconuschientschas. Abstrahau dalla topografia cuntegn ella in pèr tschien numns, fixai en lur pronunzia ed en lur localisaziun. Siu interess cumpeglia evidentamein ils numns dalla regiun alpina, dils cuolms ensiviars. Biars numns ein svani u emblidai, dad auters resultan detagls che ein per part buca nuninteressants per l'interpretaziun.

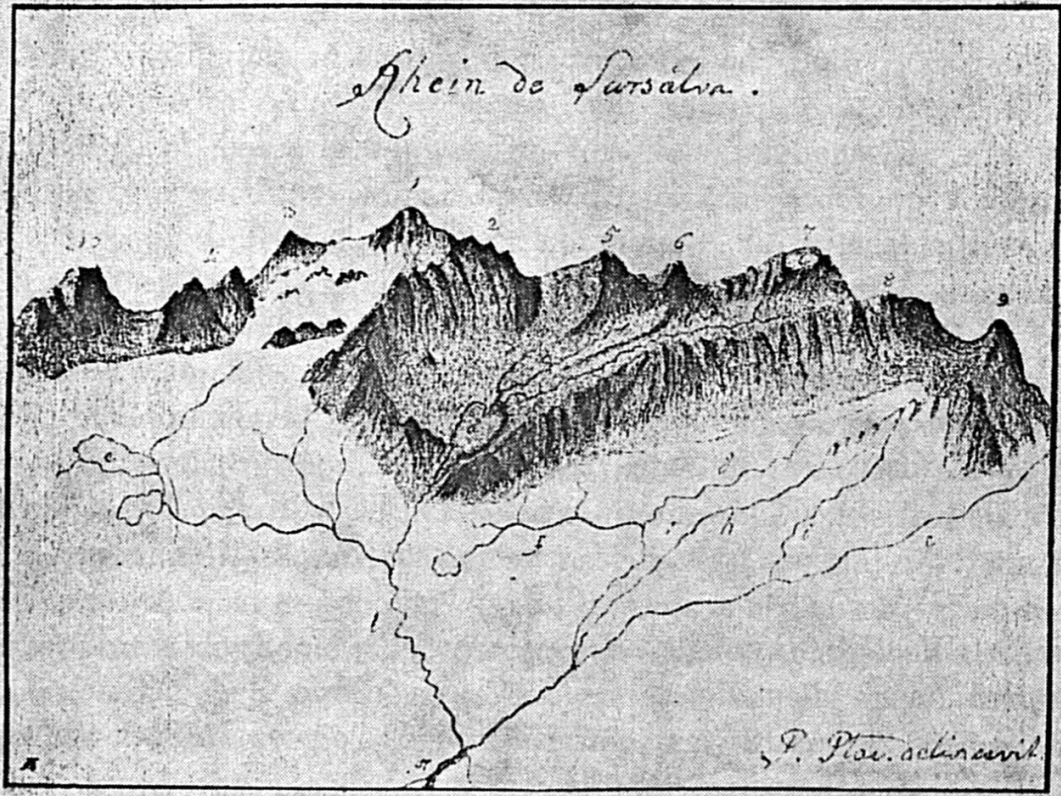
La raccolta da numns locals ei cunzun per las regiuns da cunfin dalla Cadi cul Tessin d'ina vart, cugl Uri e cun Glaruna da l'autra impressiunonta. Nus enderschein per sem. ch'il Fellital secloma per romontsch la Val Valgauna, il Maderanertal la Val da Fier e pli baul Rentiert (sco en Val Sumvitg), igl Etlital la Val Carauns.

IV Conclusiun

Prof. G. Theobald, che ha per aschidadir discuvretg dils 1861 P. Placi a Spescha per ina publicitad pli gronda scriva en siu cudischet «Das Bündner Oberland»: «Hätte Spescha auch nur das, was er späterhin in ruhigen Tagen zu Selva und Trons zusammenschrieb alsbald veröffentlicht, so würde ihm dies einen namhaften Platz

³² Quella sparta sto vegnir tractada dapersei ed en in connex pli vast. Par. pil suandont passadi: Die Alpen. Monatsschrift des Schweizer Alpenklub 7 (1931), 381—83. — A. Decurtins, Von der Anziehungskraft rätscher Ortsnamen, en Neuer Zürcher Zeitung Nr. 825 (23) vom 28. Februar 1965. — F. Maissen, Alla Tgina dil Rein, en Radioscola, annada 11, 1. cud. 4 ss.

Mappina del Monte-Badus

La cadeina dil Badus cul Lag da Toma, skizza da P. Placi digl onn 1812

<u>Lugars</u>	
1. Cima d'öl Badus.	c. Vat, ed qua de Priälät.
2. Sçina d'öl Badus.	d. qua, e vat de Sçina.
3. Nangul.	e. qua, e vat, monte de la Sçina e
4. Tajleta Dig.	laks de la Sçina.
5. Dig Toma.	f. qua, e vat de Patidulca.
6. Dig Priälät.	g. qua de Nursalas.
7. Nauncgulta.	h. qua dug.
8. Fil Toma	i. qua kaflifl.
9. Giörn Nursalas.	k. qua de musaneras.
10. Dig Ner.	l. qua Darvun.
<u>fontaines, u. ghalns.</u>	m. qua Surpaliks.
a. Lak Toma fontaina d'öl	n. Ahein de Camät.
Ahein.	<u>Neivs, e Glaians.</u>
b. Vat, ed qua de Toma.	o. Neiv, gl. d'öl Badus
	p. Neiv, e gl. de Toma
	q. Neiv, e gl. de Nauncgulta

1812

Legenda autografica

unter den Gelehrten der Schweiz verschafft haben».³³ Quei vala franc e segir per l'activitad da Spescha sco alpinist, geolog e geograf, meins quei che pertucca las stentas ed ils resultats effectivs pil romontsch. Essend che pér Caspar Decurtins ha publicau el tom 4 dalla Crestomazia extracts pli extendi dallas ovras romontschas da Spescha, eisi da dubitar che lur influenza seigi stada da siu temps gronda. Tonaton eisi da dir che la tradiziun orala haveva lu pli bia forza da penetraziun e muntada che oz. L'activitad dil «curios» pader, sia carezia pil romontsch, ei semantenida en la schientscha dil pievel. Ed aschia ei quella vegnida salvada ed ei ida vi en la secunda mesadad dil 19avel tschentaner. La schurnalistica romontscha, il niev medium che cumpara da gliez temps, ha lubiu per l'emprema gada d'empruar ina nova avischinaziun denter ils idioms romontschs. Placi a Spescha ei senza dubi staus in pionier dalla schientscha e cunscienza romontscha, ina vera, in glei en quella cadeina da Romontschs che van da Bifrun tochen si a nos dis, da glieud cun ina certa cultura, pils quals la necessitad da cultivar e promover il romontsch ei mai stada en dubi, anzi che han viu en ella la «conditio sine qua non», il fundament tier studis e scienziass, il pugn da partenza per «tuttas nossas sabientschas».

³³ G. Theobald, Das Bündner Oberland . . . Chur 1861, 108.